

Черноиваненко И. В. Род Скадовских и Белозерка

В статье рассмотрено место Белозерки в жизни представителей рода Скадовских. Показано, что на протяжении 1798-1917 годов усадьба была материальной основой жизни семьи, центром реализации научных и культурных инициатив, формирования и трансляции семейных ценностей. Определено вклад семьи в экономическое и культурное развитие населенного пункта, факторы, влиявшие на функционирование имения, отношение общественности к деятельности рода на современном этапе. Намечены перспективы дальнейшей работы в направлении исследования усадеб известных деятелей Южной Украины.

Ключевые слова: род Скадовских, Белозерка, Южная Украина, дворянские имения, родовые имения.

Chornoivanenko I. V. Skadovs'ki family and Bilozerka

The article considers the roll of Bilozerka estate in the life of the Skadovsky family. It is shown that during the years 1798-1917 the estate was the material basis of family life, the centre for realization of scientific and cultural initiatives, the formation and transmission of family values. The contribution of the family to economic and cultural development of the estate, the factors that affected the development of the estate and the attitude of community to the family activity at the present stage are defined in the article. The prospects of further work and tendencies of the research of the Southern Ukrainian estates are outlined in the article.

Keywords: Skadovsky family, Bilozerka, South Ukraine, the noble estate, the family estate.

УДК 94(477)''19/20''

М. М. Москалюк

СТАНОВЛЕННЯ І РОЛЬ ПІДПРИЄМЦІВ У ЦУКРОВІЙ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджено становлення та розвиток підприємницького класу у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано вплив окремої верстви підприємців на цукрову галузь, охарактеризовано їхню меценатську діяльність, розглянуто окремі аспекти соціального походження цієї верстви населення регіону.

Ключові слова: підприємництво, цукрова промисловість, губернія, Російська імперія, Наддніпрянська Україна.

Актуальність даного дослідження полягає у тому, що на сучасному етапі розвитку історії принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку галузей промисловості, які зазнали принципових трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 р. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії українських губерній, які на той період входили до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, які пов'язані із підприємницькою діяльністю деяких верств населення.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. була часом бурхливого становлення ринкових відносин у Російській імперії, важливе значення у якій відігравала Наддніпрянська Україна. Зважаючи на подальші історичні події, велику увагу дослідників привертає питання – наскільки успішним був ринковий розвиток країни загалом і українських земель зокрема? Чи мала історичні перспективи ринкова модернізація господарства та суспільно-політична система в цілому? [1, с.5].

Об'єктом дослідження даної праці є соціально-економічні аспекти, які пов'язані з діяльністю підприємницького класу у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії. Предмет дослідження – модернізація та роль підприємців у цукровій галузі. Виходячи із цього, ми поставили завдання дослідити роль підприємницького класу та його вплив на модернізаційні процеси, які пов'язані зі становленням та розвитком цукрової промисловості українських губерній.

Над даною проблематикою працювали такі дослідники, як О. Донік, В. Крутіков, Т. Лазанська, М. Москалюк, М. Цехановський та інші. Проте увага їхніх досліджень сконцентрована на проблемах соціального походження промислової буржуазії, меценатській і доброчинній діяльності, загальній характеристиці обробних галузей промисловості, оплати праці робітників і службовців. Поза увагою залишилося питання значення підприємців як важливого класу, який був рушієм соціально-економічних змін у розвитку промисловості країни.

У радянській історіографії постійно підкреслювалося, що цукрозаводчики не виконували ніякої конструктивної ролі у виробництві, а тільки дбали про свої бариші. Але насправді це було не так. Щоб встояти у жорсткій конкурентній боротьбі як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, підприємці змушені були піклуватися про технічний прогрес, оскільки тільки на цій основі можна було радикально підвищити продуктивність заводів і знизити собівартість цукру, тим самим забезпечивши його збут. Цукрозаводчики повинні були також знати цукрове виробництво, щоб застерегти себе від шахрайства, або некомпетентності та звичайної недбалості адміністрації заводів. Саме відсутність необхідного контролю за діями адміністрації, яка займалася шахрайством, призвело, серед інших причин, до краху на початку 70-х років ХІХ ст. відомої фірми "Яхненка і Симиренко" та до банкрутства багатьох поміщицьких заводів.

Розвиток ринкових відносин супроводжувався завершенням формування класу підприємців, які відіграли важливу роль у розвитку цукрової промисловості Наддніпрянської України. Особливістю регіону було те, що одночасно з українськими підприємцями, значне місце у промисловості, торгівлі і сільському господарстві займали російські, єврейські та іноземні підприємці. Якщо іноземні і російські підприємці переважно були у важкій промисловості, то українські зосередили в своїх руках у більшості цукрову та інші галузі обробної промисловості, в той час як єврейські підприємці володіли торгівлею і кустарним виробництвом.

Із зростанням промисловості зміцнювали свої позиції й українські підприємці. В 1863 р. у Наддніпрянській Україні нараховувалося 75 тис. промисловців, а до кінця XIX ст. – 200 тис. чоловік [2, с.483].

Перевагу у динаміці соціального складу серед промисловців мали поміщики (40,5%), купці посідали другу позицію після великих землевласників (27,8%), за ними була друга група міщан (23,3%) і, нарешті, селян (2,3%). Невідомі складали 5% власників, а вихідців з інтелігентського та священницького роду налічувалося лише 7 чоловік [3, арк.40]. Отже, до підприємництва залучалися активно ті стани, які мали для цього певні кошти. Такими станами виступали підприємливі поміщики та торговці.

Наявність коштів у купців спрощувала організацію виробництва, хоча на перешкоді довгий час була відсутність робочих рук. Лише поодиноким представникам із низів вдалося розірвати важкі пута кріпосної неволі, пробитися до лав більш-менш відомих промисловців. Шлях до статусу великого підприємця для цієї категорії населення був важкий і лише небагатьом вдавалося його пройти. Проте є досить багато прикладів дрібного і середнього підприємництва селян, які ставали власниками млинів, олійниць, крупорушок, салотопень, ткацьких та гончарних закладів тощо. Власниками їх виступали переважно вільні категорії селян – козаки, державні селяни-колоністи та інші. Частина з них, заробивши певні капітали на торгово-промисловій діяльності, прагнули перейти до інших суспільних верств – купецтва та міщанства.

Досить часто до купецького стану приписувалися і дворяни. Так, відомий промисловець-цукрозаводчик граф Бобринський вважався впливовим московським купцем [4, с.70]. Зокрема, із дворянських родів Чернігівської губернії до цієї когорти варто віднести Бакурських, Бобирів, Богушів, Борсуків, Бугаєнських, Бутовичів, Валькевичів [5, с.35].

У період промислового розвитку ринкових відносин змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення класу підприємців. На цей процес впливало і пореформене законодавство, яке стимулювало залучення до підприємництва демократичних низів. У 60-ті роки XIX ст. було ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Одночасно певним категоріям промисловців надавався цілий ряд пільг. Не оподатковувалися борошномельні, олійні, цегельні, лісопильні та інші заклади, розташовані за межами міст. Усе це, з одного боку, сприяло ширшій участі у промисловому будівництві менш заможних прошарків суспільства, а з іншого, – підтримувало дворянське підприємництво, що на час реформи почало поступатися місцем купецькому.

Провідне становище в індустріально розвиненому суспільстві наприкінці XIX ст. займав клас підприємців, який постійно тримав руку на пульсі економічного розвитку, впливав на політику уряду, настійно підпорядковував собі все громадське життя. Він перетворився у впливову частину суспільства. Підприємці були пов'язані з передовим у технічному та організаційному відношенні господарством і вміло пристосовувалися до кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків. Суспільно-економічна основа, що склалася у фабрично-заводській промисловості при умові збереження значних феодальних пережитків в економіці і перш за все у сільськогосподарському виробництві та політичній надбудові, позначилася на їхньому формуванні. В місті і селі, як і в дореформений період, поряд з представниками великого капіталу продовжували співіснувати середні та дрібні підприємці, а в аграрному секторі, де існувала широка дрібнобуржуазна основа, вони навіть переважали.

Одноосібне підприємництво розподілялося по галузях промисловості таким чином: найбільш компактна група підприємців зосередила свою діяльність в цукровій промисловості. Причому всі соціальні прошарки проявляли зацікавленість саме в цій галузі виробництва. Питомо вага міщан в обробній промисловості становила трохи більше 54% (143 особи). Участь селян та інтелігенції тут була незначною [6, с.71].

Згідно з опублікованими у 1910-1911 рр. статистичними даними по національностях, на Правобережній Україні євреям належало 33 цукроварні, росіянам – 25, іноземцям – 10, українцям – 6 [7, с.252].

Після відміни кріпосного права поміщики залишилися без дармових робочих рук, а багато хто і без необхідного обігового капіталу, не зуміли пристосуватися до нових ринкових відносин, почали закривати або продавати свої підприємства. Новими власниками стали, переважно, купці, які торгували цукром, або акціонерні товариства, де теж домінував купецький капітал. Нові власники, порівняно з поміщиками, мали три великі переваги: знання справи, підприємницьку ініціативу і необхідний капітал. За таких умов процес витіснення дворян-поміщиків із середовища цукрозаводчиків відбувався досить швидко [8, с.5].

На початку 80-х років XIX ст. купці контролювали не менше 2/3 цукрової промисловості регіону. І це відбувалося лише протягом 20 років після реформи 1861 р.

У 1901 р. на першому місці серед власників цукроварень були акціонерні товариства. Їм належало 19 із 46 заводів Лівобережної України (41,3%), на другому місці були купці – 14 підприємств (30% від загалу). Але кількість заводів, які належали поміщикам, значно зменшилася. У їхній власності було 6 цукроварень, тобто 13%. Решта заводів належала різночинцям – 5 заводів (11%) та іноземцям – 2 (4,7%). Процес поглиблювався до 1913 р.: акціонерним товариствам належало 24 заводи із 56 (42,9%), купцям 15 (26,8%), поміщикам 12 (17,8%). Але половина поміщицьких заводів перебувала в оренді товариств і окремих осіб.

Різничинцям належало 5 підприємств (8,9%), іноземцям 2 (3,6%) [9, арк.35]. З 1861-1913 рр. питома вага діючих поміщицьких заводів зменшилася з 95% до 17,8%. Їх місце зайняли нові власники, переважно із числа купців як одноосібних власників, так і членів акціонерних товариств.

Темпи розвитку будь-якої галузі виробництва завжди знаходилися в залежності від розмірів вкладених у неї капіталів. Акціонерні товариства у цукровій промисловості давали можливість акумулювати значні кошти, а отже, розширювати виробництва. Тому цей процес потрібно визнати позитивним. Приплив капіталів, серед іншого, спонукав технічний прогрес у галузі, цукроваріння стало однією із найбільш розвинутих галузей обробної промисловості в Наддніпрянській Україні.

Майже всі акціонерні товариства цукрових заводів за складом були інтернаціональними. До складу акціонерів Харківського рафінадного заводу у 1913 р. входили: граф І. І. Воронцов-Дашков, граф В. В. Мусін-Пушкін, генерал В. В. Рузький і єврейські підприємці М. І. Авербух, С. Г. Грінберг та інші [10, с.34]. Таких прикладів багато.

У процесі виробництва підприємці змушені були користуватися банківським кредитом. Одночасно банки вкладали свої капітали у прибуткову цукрову галузь. Даний процес різко посилювався наприкінці XIX – на початку XX ст. Злиття банківського капіталу з промисловим спостерігалось навіть на персональному рівні. Так, відомий київський банкір А. Ю. Добрий став крупним акціонером товариства Мезенівського цукрового заводу в Охтирському повіті Харківської губернії [11, с.36]. На початку XX ст. майже у кожному цукровому акціонерному товаристві був присутній банківський капітал. Але так як банкам, особливо коли власниками були євреї, заборонялася підприємницька діяльність у цукровій промисловості, то вони виступали посередниками при створенні акціонерних товариств, а з введенням заводів у дію ставали комісіонерами при збуті продукції.

Досить часто практикувалося здавання цукрових заводів в оренду. Орендарями виступали як окремі особи, так і товариства. Особливо багато серед них було осіб іудейського віросповідання, оскільки євреям царське законодавство встановило обмеження у привласненні цукрових заводів. Щоб обійти дану перепону, євреї-підприємці вдавалися до оренди заводів. Це явище було досить поширене на Правобережній Україні. Так, Славгородський цукровий завод в Охтирському повіті Харківської губернії був заснований у 1858 р., належав князю В. В. Голіцину. У 1910 р. князь здав завод в оренду торговому дому Л. Гуревича з синами [12, с.24]. Гребенківський цукровий завод Сумського повіту Харківської губернії у 1840 р. заснував граф М. М. Толстой. З кінця 70-х років XIX ст. завод орендував торговий дім "Д. І. Суханов і К°", пізніше, з 1882 р. німецький підданий Л. К. Гейтнер, а з 1908 р. – товариство Велико-Бобринського цукрового заводу. Серед членів правління товариства були купці О. Г. Гансен, О. А. Сумовська, Є. В. Кунцевич. Дане товариство орендувало Велико-Бобринський завод графині М. Д. Апраксині у Сумському повіті [13, с.14]. Таких прикладів існувало досить багато.

Серед одноосібних власників, або членів товариства цукрових заводів у Наддніпрянській Україні, були громадяни Німеччини, Франції, Бельгії, Австро-Угорщини, Швейцарії (Г. А. Руссо де Живон, В. А. фон Лоретц-Еблін, П. Стевенар, герцоги Макленбург-Стрілецькі і принцеса Саксен-Альтенбургська та інші).

Доцільно навести дані, які характеризують кількість та склад підприємців у цукровій промисловості. Зокрема, у Харківській губернії із 17 цукрових підприємств, що були в індивідуальній власності, 5 належали Харитоненку. У Подільській губернії, за повідомленням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих у 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв знаходилося в одноосібному володінні та таких, що контролювалися ними – 14, у росіян – 8, поляків – 11, іноземців – 2. На противагу Подільській у Київській губернії панівне місце посідали росіяни (20 заводів), хоч тут були великі промисловці-поляки, як Браницькі (6 заводів), Потоцькі (2), українці Терещенки (2) і Симиренко (1). Із 148 цукрових підприємств, що діяли у найбільшому цукровому районі імперії – Правобережжі, на початку XX ст. 44 належали російським власникам, 63 – полякам і 33 – євреям [14, арк.36-38]. Вищезгадані особи були також організаторами вітчизняного цукрового виробництва, доброчинцями і меценатами [15, с.53].

Цукропромисловці помітно відрізнялися від індустріальних підприємців Донецько-Придніпровського району. Переважна більшість великих підприємців була вихідцями з купецтва першої гільдії (Харитоненко, Ханенко, Терещенки, Бродські), або титулованими особами (графи Бобринські, Браницькі, Потоцькі тощо). Підприємці з купецького роду володіли великими капіталами, добре розумілися на господарській кон'юктурі, знали ринок, відзначалися організаторськими здібностями, активністю тощо. До другої групи належали представники шляхетних дворянських родів, які були багатими, освіченими, висококультурними [16, с.63].

Значна частина цукроварень залишалася в руках поміщиків. Більшість поміщицьких цукроварень, що діяли у пореформені роки, утворилися на базі дворянських латифундій, а їхні власники володіли кількома цукроварнями. Характерним явищем у пореформений період був перехід поміщиків-заводчиків на ринковий шлях ведення господарства. Капітали для переустаткування поміщицького підприємства у цукровій промисловості були одержані за рахунок державного кредиту, нерідко під заставу маєтку. Зокрема, найбільша кількість підприємців у цукровій галузі знаходилася саме на Правобережній Україні, де дана галузь була досить добре розвинена.

Великим цукрозаводчиком на Лівобережній Україні на початку XX ст. був торговий дім Кеніга. Засновник фірми – купець Леопольд Єгорович Кеніг (1821-1903 рр.), за походженням з петербурзьких міщан, у 1881 р. придбав Гутянський маєток у Богодухівському повіті Харківської губернії. Разом з ним Л. Є. Кеніг купив залишки згорілого в 1880 р. Гутянського цукрового заводу у збанкрутілого товариства "Ворожейкін, Рубінштейн і Велітченко". Поступово, внаслідок безперервної закупівлі землі, маєток розширився і в 1913 р.

мав площу понад 20,8 тис. десятин землі. Окрім того, Л. Є. Кенігом був придбаний Тростянецький маєток площею 21,4 тис. десятин. При цьому маєтку був відбудований цукровий завод і споруджено дві гуральні, тартак. У межах Тростянецькому маєтку Л. Є. Кеніга заново побудували цукровий та рафінадний заводи, гуральню, вальцовий млин, тартак і паркетну фабрику. Окрім того, Л. Є. Кеніг володів рафінадним заводом у Санкт-Петербурзі. Будучи непересічним комерсантом, господарником і знавцем цукрового виробництва, він створив одне із найкультурніших у Російській імперії призадовське бурякосіюче господарство і зразкові цукрові заводи. Щоб мати уявлення про ту роль, яку відігравала фірма Л. Є. Кеніга в цукровій промисловості країни, достатньо сказати, що її річний обіг становив до 40 млн крб. Після його смерті, у грудні 1903 р., фірма була у власності синів: Карла, Федора, Олександра і Юлія, які у січні 1905 р. організували фірму "Л. Є. Кеніг і спадкоємці". У грудні 1908 р. Карл помер, а 1 січня 1913 р. Федір та Олександр продали свою частку Юлію, який став одноосібним власником фірми [17, с.1–2].

Відома родина Терещенків походила з козаків міста Глухова Чернігівської губернії і за своїм значенням займала у цукровій галузі третє місце. Засновником цієї династії був Артем Якович Терещенко, життєвий шлях якого дуже подібний до шляху І. Г. Харитоненка. А. Я. Терещенко розпочинав свою трудову діяльність поміщицьким прикажчиком, проте за допомогою вдалої спекуляції корабельним лісом для флоту та провізією (хлібом, цукром, салом) у роки Кримської війни (1853-1856 рр.) нагромадив первісний капітал і розпочав кар'єру цукрозаводчика. Наприкінці 50-х років XIX ст. він придбав цукроварню на Хуторі Михайлівському у Глухівському повіті на Чернігівщині. Після 1861 р. А. Я. Терещенко, як і І. Г. Харитоненко, скуповує цукроварні, перебудовує їх, будує нові. На початку 70-х років XIX ст. він володів 5 цукровими заводами і мав у розпорядженні до 150 тис. десятин. Віддалений від торгово-промислових центрів Глухів не задовольняв Терещенків, тому у 70-х роках XIX ст. син А. Я. Терещенка – Микола Артемович переніс головну контору товариства братів Терещенків із провінційного Глухова у Київ, який став центром цукрової промисловості не лише українських губерній, а й усієї Російської імперії. Проте на Чернігівщині Терещенки на початку XX ст. володіли двома цукровими заводами, серед них і великим рафінадним заводом на Хуторі Михайлівському [18, арк.5].

Намагаючись бути серед лідерів цукрової промисловості, Терещенки у 1870 р. заснували "Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків" з початковим капіталом у 3 млн крб., який до 1900 р. досяг 8 млн крб. На той час у розпорядженні об'єднання перебувало п'ять заводів: власні рафінадні – Михайлівський (Глухівський повіт), Тульський і орендований Черкаський; цукрові – Воронезький (Глухівський повіт) та орендований Крупецький (Путівльський повіт). Це було суто сімейне акціонерне товариство, до складу якого не входили сторонні особи. Паї товариства на ринку цінних паперів не з'являлися, а були розподілені між членами родини. Засновники об'єднання стали і його першими директорами. Згодом одним з них був призначений син Миколи Артемовича – Олександр, співдиректорами – Богдан Іванович Ханенко (зять М. А. Терещенка) та син Семена Артемовича – Костянтин [19, с.29].

Окрім вище перерахованих, в особистій власності Миколи і Федора Терещенків на початку 1890-х років перебувало ще шість цукрових заводів. Зокрема, Микола Артемович володів такими підприємствами: Андрусівським (Житомирський повіт), Староосятинським (Чигиринський повіт) і Тьоткінським (Рильський повіт). Федір Артемович мав у власності три інші цукрозаводи: Червонський та Коровинецький (Житомирський повіт) і Мартинівський (Канівський повіт). На початку 80-х років XIX ст. Тьоткінська (переробляла щодоби 4 тис. берківців буряку), Андрусівська (відповідно 2,9 тис.) та Червонська (2,4 тис.) цукроварні входили до четвірки найбільших підприємств галузі у Російській імперії [20, с.196].

Вже в перші два десятиліття діяльності Товариства братів Терещенків, у тому числі і кризові роки (1873-1876 рр.), його власники отримували величезні прибутки. У середині 80-х років XIX ст. брати Терещенки лише від діяльності спільного товариства отримували близько $\frac{3}{4}$ млн крб. прибутків, а ще успішно працювали й давали величезні прибутки власні цукрові заводи кожного з них.

На початку XX ст. родина Терещенків мала у своєму розпорядженні 11 цукрових заводів – дев'ять власних і два орендованих (останні періодично мінялися), на яких вироблялося залежно від врожаю сировини й кон'юнктури ринку 9-10% загальноросійського цукру. Якщо в 1899-1900 рр. виробництва останнього на всіх заводах Російської імперії становило 48 млн 452 тис. пудів, то на підприємствах Терещенків – близько 4,5 млн пудів. У 1910 р. обсяг продукції на їхніх цукрових заводах досяг уже 6,6 млн пудів, вартість якої оцінювалася у 27,7 млн крб. [21, с.30, 33].

Вищеназвані підприємці також були меценатами та доброчинцями у своїй справі. Зокрема, І. М. Терещенко пожертвував для школи художнього живопису в Києві, яка навчала іконопису, певну суму грошей. З 1875 р., завдяки йому, школа була добудована і нараховувала 300 учнів з 18 класами [22, арк.12]. Також О. М. Терещенко у 1894 р. пожертвував на будівництво лікарні для робітників підприємств і заводів у Києві 30 тис. крб. З 1904-1911 рр. він для потреб даної лікарні перерахував 60 тис. крб. Загальна сума коштів, які були ним перераховані за весь період будівництва і реконструкції закладу, становила 171 тис. крб. [23, арк.5-6].

Зустрічаються дані і про інших підприємців, які також були свого роду меценатами, зокрема І. Г. Харитоненко у 1879 р. пожертвував для студентів Харківського університету для будівництва житла і потреб студентства 100 тис. крб. [24, арк.1-2 зв.].

Купець Лазар Ізраїлович Бродський, який проживав в Одесі, у 1885 р. пожертвував 30 тис. крб. на відкриття у Золотоноші Київської губернії повної класичної гімназії і 1 тис. крб. на інвентар для фізичного кабінету. А його батько, Ізраїль Маркович, утримував на свої заощадження в Золотоноші єврейську лікарню [25, арк.61-61 зв.].

Безпосередня відповідальність власників цукрових заводів за результати цукрового виробництва, за зниження собівартості продукції, постійне піклування про технічний прогрес, жорсткі вимоги до якості виробленого цукру зумовили велику конкурентоспроможність українського цукру на внутрішньому і зовнішньому ринках і прибутки підприємств. Питома вага у прибутках цукрових заводів, що залишалися після відшкодування матеріальних затрат на виробництво, на користь підприємців, службовців та робітників за 1898-1908 рр. становила: у підприємців – 60,3%, у казни – 11,8%, у службовців – 10,8% і в робітників – 17,1% [26, с.21]. Цукрозаводчики на початку ХХ ст. мали один із найвищих рівнів прибутку на вкладений капітал в Наддніпрянській Україні.

Після 1861 р. в українських губерніях Російської імперії проходив інтенсивний процес розкладу класів і станів феодального суспільства, що знайшло своє відображення в падінні питомої ваги таких традиційних джерел, як поміщики, військово-адміністративний апарат і дрібні товаровиробники. Зменшення ролі поміщиків пов'язане з послабленням їх позицій в економічному житті країни і з відсутністю навичок підприємницької діяльності у більшості представників цього класу. Відносно чиновників і офіцерів необхідно відзначити, що вони через соціальне становище, виховання і внаслідок відсутності ділових якостей не змогли адаптуватися до нових соціально-економічних умов і прагнули до участі в таких формах підприємництва, де не вимагалася особиста участь. Тому з середини 70-х років ХІХ ст. посилюється участь офіцерів і чиновників серед членів акціонерних компаній, в пайових товариствах тощо. Упродовж перших пореформених десятиліть селянство і козацтво являли собою одне із основних джерел формування індустріального класу підприємців Донбасу, однак з початку 80-х років ХІХ ст. значення цих верств почало помітно послаблюватися, що було наслідком посилення процесу зубожіння селянства в умовах глибокої кризи сільського господарства країни. З іншого боку, зростає питома вага купецтва, що пояснюється швидким розвитком ринкових відносин в регіоні, посиленням господарських зв'язків із Центром, визначення місця Донбасу в системі суспільного виробництва і розподілу праці та ін. Місцеве купецтво формувалося на базі внутрішнього ринку. В той же час швидкий економічний розвиток Півдня України створював сприятливі умови для переміщення в цей регіон купецтва з інших районів країни, зацікавленого можливістю одержати максимальні прибутки.

Пореформений період характеризувався поступовим втягуванням у підприємницьку діяльність інтелігенції. Незважаючи на невисоку питому вагу інтелігенції в загальній структурі підприємництва, можемо констатувати певний прогрес у темпах росту чисельності і значення цієї групи. В ній переважали представники інженерно-технічної інтелігенції, котрі володіли необхідними знаннями і практичним досвідом.

Не відбувалося суттєвих змін у групі підприємців – підданих іноземних держав. Як за чисельністю, так і за значенням дана група поступалася перед іншими верствами і групами підприємців. Потрібно пам'ятати, що мова йде про індивідуальних підприємців іноземного походження, де основний приплив іноземних капіталів відбувався в акціонерній формі [27, с.39].

Значний прогрес спостерігався серед різних об'єднань. Сам характер вимагав значного капіталу вже на початковій стадії ринкового виробництва. Ця обставина зумовила необхідність концентрації капіталів окремих підприємців у рамках акціонерної компанії, або пайового товариства. Крім того, розвиток акціонерного засновництва був пов'язаний із запозиченням передового організаційного досвіду Заходу.

Процес перебудови промислової діяльності, побудований на зміні індивідуально-ринкової форми власності колективно-ринковою, починається на рубежі 60–70-х років ХІХ ст. і набуває найбільшого розмаху у період економічного піднесення 90-х років ХІХ ст.

Найбільш повні і достовірні відомості про підприємницьку діяльність у Наддніпрянській Україні представників різних етносів дає одноденний Всеросійський перепис 1897 р. Він засвідчив, що у промисловості та торгівлі Наддніпрянщини провідне місце належало поряд з іноземними російським, польським та єврейським підприємцям. Українці найкраще проявляли себе у сільському господарстві. Переписом 1897 р. у Наддніпрянській Україні зафіксовано 111626 осіб, що жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна, 306644 – займалися торгівлею та 3612 – кредитно-торговими операціями. Динаміка представників різних етносів в обробній промисловості Наддніпрянської України показує, що жило з прибутків від капіталів українських підприємців 29,12%, російських – 38,64%, польських – 8,97%, а єврейських – 15,68%. Відповідно торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 13,43% українців, 16,24% – росіян, 1,03% – поляків і 63,72% євреїв, які після українців (1700568 осіб обох статей) та росіян (2767951) займали третє місце за кількістю (1908465) серед населення Наддніпрянської України [28, с.412, 413]. Очевидно, найбільш підприємливим на цей період виявився єврейський етнос. Його найбільший внесок у творення ринкової економіки зумовлювався найактивнішою участю у торгівлі та торгово-кредитних справах. В цьому євреям поступалися представники всіх етносів, що населяли Наддніпрянську Україну. Незважаючи на ряд дискримінаційних заходів уряду Російської імперії стосовно євреїв (заборона купувати та орендувати землю, обмеження в акціонерному підприємстві, проживанні та пересуванні тощо), вони проявляли могутній природний потяг до посередницької діяльності.

В цілому кількість представників великої і середньої торговельно-промислової буржуазії з урахуванням індивідуальних підприємців (членів торгових домів, пайових та акціонерних товариств) становила 22892 юридичні особи, тобто приблизно 0,1% усього населення Наддніпрянщини, кількість якого в 1906 р. становила приблизно 22,5 млн чоловік. Це пояснювалося, насамперед, недостатнім рівнем розвитку економіки в регіоні, що було пов'язане з існуванням численних залишків феодалізму, а також з особливостями розвитку сільського господарства, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо [29, с.62].

Отже, у другій половині XIX ст. суспільство, яке вступило у смугу ринкових відносин, відчувало могутній приплив господарської енергії. В результаті цього зростає кількісно і розширюється у соціальному відношенні підприємницький клас суспільства, зокрема – промисловий, який дедалі більше набував станового характеру у провідних галузях промисловості Наддніпрянської України. До нього залучалися родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці і дрібні торговці, селянство, що скинуло ярмо рабства, інженери, юристи та адвокати, вчені, вчителі та лікарі. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, став носієм соціального прогресу. Однак незавершеність перетворень в економічному і політичному житті українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. стримувала саморозвиток приватної ініціативи нижчих прошарків населення.

Джерела та література

1. Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття / М. М. Москалюк. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2012. – 300 с.
2. Лященко П. И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П. И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2: Капитализм. – 1956. – 728 с.
3. Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург, ф. 1162, оп. 16, д. 3, 655 арк.
4. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С. 65-73.
5. Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. 2. – Вып. 1-2. – 150 с.
6. Лазанська Т. Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С. 65-73.
7. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа / пер. З. Борисюк. – К., 1998. – 336 с.
8. Янсон Ю. Э. Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний (1867-1868 гг.) / Ю. Э. Янсон. – СПб., 1869. – 364 с.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк.
10. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912-1913 год. – К., 1914. – 869 с.
11. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912-1913 год. – К., 1914. – 869 с.
12. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1909-1910 год. – К., 1911. – 757 с.
13. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1881-1882 год. – К., 1883. – 825 с.
14. ЦДІАК, ф. 575, оп. 1, спр. 183, 276 арк.
15. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. – К.: Наукова думка, 2001. – 327 с.
16. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. – К.: Наукова думка, 2001. – 327 с.
17. Технические предприятия фирмы "Кениг и наследники". – Харьков, 1913. – 261 с.
18. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 88, 7 арк.
19. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
20. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с.
21. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
22. ЦДІАК, ф. 442, оп. 844, спр. 447, 19 арк.
23. ЦДІАК, ф. 830, оп. 1, спр. 88, 7 арк.
24. ЦДІАК, ф. 1191, оп. 1, спр. 90, 41 арк.
25. ЦДІАК, ф. 442, оп. 536, спр. 270, 64 арк.
26. Лебедь-Юрчик Х. М. Распределение дохода и оплата труда в сахарной промышленности / Х. М. Лебедь-Юрчик. – Ямполь, 1912. – 349 с.
27. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
28. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – Т. 2. – 1897. – 3399 с.
29. Заец А. С. Сахарная промышленность в Украине: становление, развитие, реструктуризация / А. С. Заец. – К.: Наукова думка, 2001. – 327 с.

Москалюк Н. Н. Становление и роль предпринимателей в сахарной промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX в.

В статье исследовано становление и развитие предпринимательского класса в сахарной промышленности украинских губерний Российской империи во второй половине XIX – начале XX в. Проанализировано влияние отдельного слоя предпринимателей на сахарную отрасль, охарактеризовано их меценатскую деятельность, рассмотрены отдельные аспекты социального происхождения этого слоя населения региона.

Ключевые слова: предпринимательство, сахарная промышленность, губерния, Российская империя, Надднепрянская Украина.

Moskalyuk M. M. The formation and the role of entrepreneurs in the sugar industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late nineteenth – early twentieth century.

This paper investigates the formation and development of the business class in the sugar industry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late nineteenth - early twentieth century. The influence of individual section of entrepreneurs on the sugar industry is analyzed, their patronage activities are described, some aspects of the social origin of this element of population in the region are explored.

Keywords: entrepreneurship, sugar industry, province, Russian Empire, Dnieper Ukraine.